

Hayatı ve Eserleriyle Abdülmecîd B. Şeyh Nasûh Tosyevî ve *Cevâhiru'l-Kur'ân* ve *Zevâhiru'l-Furkân* Adlı Tefsir Risâlesinin İlmî Değeri

Ufuk Hayta

Yüksek Lisans Öğrencisi, U.Ü., Sosyal Bilimler Enstitüsü

Abdülhamit Birışık

Doç. Dr., U.Ü., İlahiyat Fakültesi

Özet

*XVI. yüzyıl Osmanlı ulemâsından olan Abdülmecîd b. Şeyh Nasûh et-Tosyevî, başta tefsir olmak üzere çeşitli ilim dallarında çok sayıda eser veren çok yönlü bir şahsiyettir. Tasavvufî bir çevrede yetişen müellif, insanların Kur'ân'ın rehberliğinde dünya ve âhiret saadetini hedeflemiş ve bu amaçla Kur'ân tefsirine yönelik bazı eserler kaleme almıştır. Bu eserler toplumun en çok okuduğu süre tefsirleri ve bazı konulu tefsirlerinden oluşmaktadır. Bu makâlede Abdülmecîd Efendi'nin hayatı hakkında bilgi verilmiş, çeşitli kütüphanelerde bulunan ellinin üzerinde yazma eserinin tespiti yapılmış ve buldukları yerler gösterilmiştir. Son olarak da müellifin tefsire dair eserlerinden önemli bir yere sahip olan *Cevâhiru'l-Kur'ân* ve *Zevâhiru'l-Furkân* adlı eserinin tefsir metodu çerçevesinde ilmi değeri ortaya konmaya çalışılmış ve eserin ağırlıklı olarak halkın istifâdesi için yazılmış vaaz ve irşad türü bir çalışma olduğu sonucuna varılmıştır.*

Abstract

Abd al-Majid b. al-Shaikh Nasuh al-Tosyawi -His Life and His Works- and the Academic Value of his Tafseer Epistle “Jawahir al-Qur’an wa Zawahir al-Furqan”

Abd al-Majid b. Shaikh Nasuh al-Tosyawi, the Ottoman scholar lived in 16th century, wrote a lot of works on Tafseer and other Islamic sciences. Growing up in a mystical environment, he aimed at the happiness of people with the guidance of the Qur’an both in this world and the hereafter. So, he composed various books on the disciplines of the Qur’anic commentary. These books are about tafseer of surahs and some verses frequently read by the people. This article aims to provide some information on the life of Abd al-Majid Afandi and his works in the different libraries, all of which are manuscripts. It also tries to indicate the academic value of Jawāhiru’l-Qur’ān wa Zawāhiru’l-Furqān, his important work on tafseer..

Anahtar Kelimeler: Abdülmecid Efendi, et-Tosyevî, Tasavvuf, Tefsir, Cevāhiru’l-Kur’ān, Osmanlı, Müfessir.

Key Words: Abd al-Majid Afandi, al-Tosyawi, Islamic Mysticism, Tafseer, Jawahir al-Qur’an, Ottoman, Mufasssir.

I. Giriş

Osmanlı devleti kuruluşundan itibaren bir yandan siyasi yapılanmasını oluştururken, öte yandan İznik, Bursa ve Edirne’de medreseler kurmuş, ilme ve ilim adamlarına büyük önem veren Osmanlı sultanları ilim, kültür ve medeniyetin gelişmesi için büyük çaba sarf etmişlerdir.

Osmanlı imparatorluğunun ilmî ve kültürel mirasını gün yüzüne çıkarma konusunda gösterilen çabalar ve yapılan çalışmalar istenilen düzeyde olmasa da genelde İslâmî ilimlerde özelde de tefsir alanında artış trendi gösteren çalışmalar umut verici ve sevindirici niteliktedir. Tefsir alanında geniş bir dönem ele alınarak hazırlanan ilk ilmi çalışma merhum Ziya Demir’e ait olsa gerektir¹. Osmanlı Devleti’nin kuruluşundan XVI. yüzyılın sonuna kadarki müfessirleri ve tefsirleri tanıtan hacimli doktora çalışması büyük bir boşluğu doldurmuştur. Muhammet Abay’ın Osmanlı müfessirleri ile tefsirlerine kısa atıflar yapan yüksek lisans tezi de mevcudu tespit

¹ Demir, Ziya, XIII.-XVI. y.y. Arası Osmanlı Müfessirleri, Ensar Neşriyat, İstanbul 2006 [Tez olarak: Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları- Kuruluşundan X/XVI. Asrın Sonuna Kadar (doktora tezi, İstanbul 1994), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü].

bakımından titiz bir araştırma ürünüdür.² Bu çalışmaların dışında Baba Nimetullah Nahcivânî³, Molla Fenârî⁴, Ebüssuûd Efendi⁵, Muhammed b. Bedrüddin el-Münşi⁶, İbn Kemal⁷, Molla Gürânî⁸, Şihâbuddin Sivâsî⁹, Birgivi¹⁰, Göğsügür Lütfullah Erzurûmî¹¹, Sırrî-i Girîdî¹² gibi müfessirler ile ilgili müstakil ilmî çalışmalar da mevcuttur. Konuyu muhtelif açılardan ele alan ilmî makaleler de bulunmaktadır.¹³

-
- ² Tezin giriş bölümünde Osmanlı tefsir hareketinin kaynakları ve Osmanlıda tefsir akımlarına kısaca değinildikten sonra, “Kuruluş ve yükseliş dönemi müfessirleri 699-1003/1299-1595” ve “Duraklama ve gerileme dönemi müfessirleri 1003-1341/1595-1922” bölümleri altında tefsirle ilgili eser veren 273 alimin tefsirle ilgili eserlerine ve kısa biyografilerine yer verilmiştir. *Osmanlı Dönemi Müfessirleri* (yüksek lisans tezi, 1992, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü) adıyla tez olarak hazırlanan eser yeni bir düzenleme ile özetlenerek makale olarak da yayımlanmıştır (“Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsir ile İlgili Eserler Bibliyografyası”, *Divan İlmî Araştırmalar*, sy. 6, İstanbul 1999, s. 249-303).
 - ³ Kurt, Yaşar, Ni'metullah Nahcivânî ve Tasavvufî Tefsiri (doktora tezi, 1998), 19 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Bayhan, Ramazan, Ni'metullah b. Mahmut Nahcivani ve "el-Fevatihu'l-İlahiyye ve'l-Mefatihü'l-Gaybiyye" Adlı Eserinin Tahlihi (yüksek lisans tezi, 1997), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
 - ⁴ Durmuş, Zülfikar, Şemseddin Muhammed b, Hamza el-Fenârî'nin Hayatı ve Aynu'l-A'yân Adlı Eserinin Tahlihi (yüksek lisans tezi, 1992), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
 - ⁵ Aydemir, Abdullah, Ebüssuûd Efendi ve Tefsirdeki Yeri, Ankara ts.
 - ⁶ Öztürk, Hayrettin, Muhammed b.Bedrüddin el-Münşi Hayatı Eserleri ve Tefsirdeki Metodu (yüksek lisans tezi, Samsun 1993), 19 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
 - ⁷ Kılıç, Mustafa, İbn Kemal Hayatı Tefsire Dair Eserleri ve Tefsirdeki Metodu (doktora tezi, 1981), Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi.
 - ⁸ Yıldız, Sakıp, Fatih'in Hocası Molla Gürânî ve Tefsiri, İstanbul 1987.
 - ⁹ Güneş, Abdülbaki, Şihâbuddin Sivâsî, Hayatı, Eserleri, ve Tefsirdeki Metodu (yüksek lisans tezi, 1994), 19 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Dartma, Bahaddin, Şihâbuddin es-Sivâsî ve Uyûnu't-Tefâsirdeki Metodu (doktora tezi, 1994), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü.
 - ¹⁰ Düzenli, Yaşar, İmam Birgivi ve Tefsirdeki Metodu (yüksek lisans tezi, 1987), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü.
 - ¹¹ Ören, Halis, Göğsügür Lütfullah Erzurûmî ve Râmuzu't-Tahrîr Adlı Tefsiri (doktora tezi, 1995), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü.
 - ¹² Gülşen, Ekrem, Girtili Sırrı Paşa ve Tefsir İlmindeki Yeri (yüksek lisans tezi, 1992), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Koçkuzu, A. Salim, Girtili Sırrı Paşa ve Tefsirdeki Yeri (yüksek lisans tezi, 1992), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
 - ¹³ Mesela bk. Yıldız, Sakıp, “Osmanlı Tefsir Hareketine Toplu Bakış”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. II, Bursa 1987, 1-8. Doğan, İshak, Osmanlı Dönemi Kur'an Araştırmaları, *Makalât*, sy. 1, sh. 95-137, Ankara Temmuz 1999; Ateş, Süleyman, “Osmanlı Müfessirleri”, *Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları*, c. VIII, s. 143-162; Düccane Cündioğlu "Çağdaş Tefsir Tarihi Tasavvurunun Kayıp Halkası: Osmanlı Tefsir Mirası" *İslâmiyât*, II/4, Ekim-Aralık 1999; Aydar, Hidâyet, “Osmanlılarda Tefsir Çalışmaları”, *Yeni Türkiye*,

Osmanlı tefsir mirasını ortaya çıkarılmasına katkı sağlamak amacıyla makalede başta tefsir olmak üzere fıkıh, kelam gibi çeşitli ilim dallarında çok sayıda eser kaleme almış olan XVI. yüzyıl ulemâsından Abdülmecid b. Şeyh Nasûh et-Tosyevî ve *Cevâhiru'l-Kur'ân ve zevâhiru'l-furkân* adlı tefsire dair eserine yer verilecektir. Merhum Ziya Demir *XIII.-XVI. y.y. Arası Osmanlı Müfessirleri* adlı eserinde Abdülmecid Efendi'nin tefsirle ilgili eserlerinden kısaca söz etmiş¹⁴, Muammer Erbaş ise *Bir Osmanlı Müfessiri: Abdülmecid b. eş-Şeyh Nasûh b. İsrail (ö. 973/1565) ve Eserleri*¹⁵ başlıklı makalesinde Abdülmecid Efendi'nin hayatını ve tefsire dair eserlerini biraz daha geniş olarak ele almıştır. Sayın Erbaş makalesinde Abdülmecid Efendi'nin eserlerinin tespitini yaparken bazı kütüphane kayıtlarına ulaşamamış olmalı ki eserlerinin bir kısmına işaret etmemiştir. Elinizdeki bu çalışmada müellifin hayatı hakkında bilgi verilecek, eserlerinin tespiti yapılacak ve bunlar arasında tefsire dair eserlerin en hacimli olan *Cevâhiru'l-Kur'ân ve zevâhiru'l-furkân* adlı çalışması geniş bir biçimde tanıtılacaktır.

II. Hayatı ve İlmî Şahsiyeti

Kısaca Abdülmecid Efendi olarak anılan müellifimiz hakkındaki en geniş isim, şecere, nisbe ve künye kaydı şu şekilde verilmektedir: Abdülmecid b. eş-Şeyh Nasûh b. İsrail¹⁶ et-Tosyavî el-Amasyavî

2000/3, s. 535-550; Yazıcı, İshak, "Tefsiru Ebi'l-Leys Tercemeleri Hakkında Kısa Bir Araştırma", *OMÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 6, Samsun 1992; Birışık, Abdülhamit, "Osmanlıca Tefsir Tercüme ve Hüseyin Vâiz-i Kâşifî'nin Mevâhib-i Aliyye'si", *İslâmî Araştırmalar*, XVII/1, Ankara 2004, s. 53-68.

¹⁴ Demir, *a.g.e.*, s. 292.

¹⁵ Erbaş, Muammer, "Bir Osmanlı Müfessiri: Abdülmecid b. eş-Şeyh Nasuh b. İsrail (ö. 973/1565) ve Eserleri", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İzmir 2006, Sayı: XXIV, s. 161-186.

¹⁶ Müellifin dedesinin ismi, bazı kaynaklarda İsrâil (bk. Katip Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah, *Keşfü'z-zunûn an âsâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1971, II, 1767; Bağdatlı, İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn esmâü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn* (nşr. Kilisli Muallim Rifat-İbnü'l-emîn Mahmut Kemal-Avni Aktuç), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1951-1955, I, 620.), bazılarında ise İsrâfil (Bursalı, Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, Matbaa-i Amire, İstanbul 1333-1342, I, 354.) şeklinde geçmektedir. Bu sebeple Bursalı Mehmed Tahir, onu eserinde iki ayrı yerde farklı şahıslar gibi zikretmiş ve dedesinin ismine nispetle İsrâfilzâde lakabıyla bilindiğini söylemiştir. (Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 113, 354.) Merhum Ziya Demir'e göre Bursalı'nın böyle bir hataya düşmesine müellifin babasının memleketi olan Tosya'yı kendi memleketi gibi düşünmesi sebep olmuştur. (Demir, *a.g.e.*, s. 292.) Bazı kaynaklarda (Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifîn*, II, 494.) ve kütüphane kayıtlarında müellifin ismi Abdülmecid b. eş-Şeyh Nasuh b. Ali (Süleymaniye Ktp. Bağdatlı Vehbi, nr. 18, 960) şeklinde gösterilmiştir. Ancak müellifin hayatı hakkında bilgi veren diğer kaynaklar ve müellifin kendi eserleri dikkate

er-Rumî el-Hanefî es-Sûfî. Müellifin hayatı hakkında¹⁷ kaynaklarda yok denecek kadar az bilgi olduğundan, hayatına kendi eserlerinden elde edilen bilgiler çerçevesinde yer verilecektir.

Müellif çeşitli tarikat büyüklerinin ve bâbası Şeyh Nasûh'un menkıbelerine yer verdiği *Menâkıbü'l-evliyâ* adlı eserinde, dedesini velâyet ve kerameti ile meşhur Kadiri tarikatından icâzetli İsrâil Dede olarak tanıtır.¹⁸ Müellifin bâbası hat ve meânî ilminde mâhir, *Risâletü'l-Edviyye fî tarikati's-sûfiyye* ve *Risâletü'l-Edebiyye* sahibi, Zeyniyye tarikatının büyüklerinden Şeyh Nasûh Efendidir.¹⁹ Şeyh Nasûh aslen Tosyalı olup seyr-i sülûkunu Şeyh Tâcüddin İbrahim Karamânî'nin (ö. 872/1467/68) yanında tamamladıktan sonra Bursa'daki Zeyniyye tekkesinde üç yıl (1513-1516) postnişinlik makamında oturmuş ve ardından memleketi Tosya'ya dönmüş ve orada vefat etmiştir.²⁰ Abdülmecîd Efendi'nin biraderi Yahya Efendi ise fuzalâdan bir zat olup matbu *Avamil-i Cürcani Şerhi* ve Abdülmecîd b. Abdüllatif b. Ferište'nin (ö. 874-1469) *Lûgat-i kânûn-i İlâhî* adlı Kur'ân sözlüğüne şerhi vardır.²¹ Abdülmecîd Efendi'nin Pîr Muhammed adında bir de oğlu vardır. Müellif bir eserinde oğlunun ismini ve doğum tarihini (h. 773) belirtmiş, "On sekiz bin âlemin

alındığında böyle bir kullanıma rastlanmamaktadır. Müellif, eserlerinin genelinde ismini Abdülmecîd b. eş-Şeyh Nasuh b. İsrail olarak zikretmiş, *Menâkıbü'l-evliyâ* (vr. 37a) adlı eserinde ise dedesinin isminin İsrail olduğunu söylemiştir.

¹⁷ Hayatı hakkında bk. Katip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 65, 566, 852, 863, 880, 881, II, 1767; Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifîn* I, 620; a. mlf., *İzâhü'l-meknûn* I, 90; Brockelmann, Carl, *GAL Supplementband*, Leiden 1937, II, 644, 660; Kehhale, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-müellifîn: teracimu musannifil-kütübi'l-Arabiyye*, Dâru İhyâi't-türasi'l-Arabî, Beyrut 1957, VI, 171; Nüveyhiz, Âdil, *Mu'cemü'l-müfessirîn min sadri'l-İslâm hatta'l-asri'l-hadır*, Beyrut 1409/1988, s. 331; Kara, Mustafa, *Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler*, I, 110-111.

¹⁸ *Menâkıbü'l-evliyâ*, vr. 37a.

¹⁹ Şeyh Nasuh Tosya yakınlarında bir köyde ikamet etmekte iken, babası İsrail'in vefatından sonra ilim tahsili için küçük yaşta Tosya'ya gelmiş, burada Piri Halife'den Kur'ân öğrenip hafızlığını tamamladıktan daha sonra Amasya'ya giderek hat ilmine vakıf olduktan sonra Tokat'a geçmiş orada Şeyh Tâcüddin İbrahim Karamânî'nin halifelerinden Boyabathı Hacı Halife ile tanışmış ve onun vesilesiyle Şeyh Tâcüddin'in himayesine girmiştir (*Menâkıbü'l-evliyâ*, vr. 38b-39a). Şeyh Nasuh'un hayatıyla ilgili bk. *Menâkıbü'l-evliyâ*, vr. 38-48; Taşköprüzâde, İsameddin Ahmed Efendi, *eş-Şekâiku'n-Nümâniyye fî ulemâi'd-devleti'l-Osmâniyye*, (nşr. Ahmet Suphi Fırat), İst. 1985; Mehmed Mecdî Efendi el-Edirnevî, *Hadâiku's-Şakâik=Tercüme ve Zeyl-i Şakâik-i Numaniyye* (nşr. haz. Abdülkadir Özcan) Çağrı Yayınları, İstanbul 1989, I, 424-425; Bağdatlı, İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifîn*, II, 494; Süreyyâ, Mehmet, *Sicill-i Osmânî*, III, 362, IV, 555, İstanbul 1308; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 113.

²⁰ Öngören, Reşat, *Tarihte Bir Aydın Tarikati Zeyniler*, İstanbul 2003.s. 110-111.

²¹ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 354.

şâhidi ve günün mâliki / Eylemiş ki ben kuluna ebnâ ebnâ sūrurundan dahi” beytiyle sevincini dile getirmiştir.²²

Abdülmeccid Efendi'nin hayatı hakkında bilgi veren kaynaklar onu alim, müfessir, sūfi olarak tanıtmaktadır.²³ Tahsil hayatı hakkında bilgi bulunmayan müellifin istinsâh ettiği bir eserin sonunda “h. 931 Kostantiniyye” kaydını düşmesi onun o yıllarda İstanbul'da olduğunun kanıtıdır. Eserlerinden anlaşıldığı kadarıyla Merhum Ziya Demir'in de ifade etmiş olduğu gibi²⁴, tefsir başta olmak üzere vaaz ve irşatla, fıkıh, tarih ve âlet ilimlerinde iyi yetişmiş bir kimsedir. Tefsir ilmine, hidâyet rehberi olan Kur'an'ın en doğru şekilde anlaşılıp yaşanmasına vesile olması yönüyle önem vermiştir. Ailesinden aldığı tasavvuf kültürünü devam ettirmiş bu ilmin tahsilini de yapmıştır. Aile çevresi, eserlerinde Zeyniyye tarikatının şeyhlerine yer vermesi²⁵ ve onlardan “şeyhunâ/şeyhimiz” diyerek söz etmesi²⁶ onun bu tarikata mensûbiyetini ve hayatını bu tarikatın düsturlarıyla şekillendiren bir sūfi olduğunu göstermektedir. Abdülmeccid Efendinin ailesinden aldığı tasavvufi kültürün etkisi ilmi şahsiyetinin oluşmasında önemli bir rol oynamıştır. O daha ziyade halkın istifade edeceği eserler kaleme almış ve böylelikle toplumun dünya ve âhîret saadetine ulaşmasını hedeflemiştir.

Ayrıca müellifin eserlerinde kimi zaman kendi şiirlerine yer vermesinden müellifin şairlik yönü olduğunu da anlıyoruz.²⁷

Abdülmeccid Efendi'nin vefat tarihiyle ilgili olarak kaynaklarda 887/1482²⁸, 960/1552²⁹, 973/1565³⁰, 996/1588³¹ gibi farklı tarihler yer almaktadır. 887/1482 erken bir tarih olduğu için genel olarak doğru kabul edilmemektedir.³² Muammer Erbaş, bâbası Şeyh Nasûh Efendi'nin vefat tarihinden (924/1518) hareketle müellifin vefatıyla ilgili olarak 960/1552 veya 973/1565 tarihlerini daha makul bulmaktadır. Ancak müellifin yazdığı bir eserinin zahriyesinde

²² Abdülmeccid b. Şeyh Nasûh, *el-Matlabü'l-A'lâ fi Şerhi Esmâ'illâhi'l-hüsnâ*, Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi, nr., 960, vr. 1a. (zahriye)

²³ Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifîn*, I, 620; a. mlf., *İzâhü'l-meknûn*, I,90; Kehhale, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-müellifîn*, VI, 171.

²⁴ Demir, *a.g.e.*, s. 292.

²⁵ Menâkıbü'l-evliyâ, vr. 40a.

²⁶ *Mecmuatü'r-resâil*, Süleymaniye Ktp., Reşid Ef., nr. 1019, vr. 29a. (*Zeyneddin Haft İcâzetnâmesi*)

²⁷ *Cevâhiru'l-Kur'an*, vr. 48a, 96b, 115a. Ayrıca bk. Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 113.

²⁸ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 354.

²⁹ Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifîn*, I, 620; Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-müfessirîn*, I, 331.

³⁰ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 113.

³¹ Bağdatlı, *İzâhü'l-meknûn*, I, 90; Kehhale, *Mu'cemü'l-müellifîn*, VI, 171.

³² Demir, *a.g.e.*, s. 293; Erbaş, *a.g.m.*, s. 166.

oğlunun doğum tarihini h. 973 olarak belirtmiş olması³³ *Riyâzu'n-nâsihîn*³⁴ ve *Tefsîru Sûrati'l-Mülk'ü* h. 986'da Kıssa-i çoban ve münâcât'ı h. 988'de, *Tercemetü'l-Levâiyih'î* h. 989'da, te'lif etmiş olması gibi bazı hususlar göz önünde bulundurulduğunda onun vefatı ile ilgili verilen tarihlerden en geç olan h. 996/1588'de vefat etmiş olma ihtimali daha kuvvetli görünmektedir.

III. Eserleri

Abdülmeccid Efendi'nin tespit edebildiğimiz kadarıyla çoğunluğu tefsirle ilgili olmak üzere hadis, fıkıh, kelam, tasavvuf, İslam tarihi, biyografi, eğitim, psikoloji gibi değişik alanlarda ellinin üzerinde eseri mevcuttur. Eserleri Türkiye'nin çeşitli kütüphanelerinde yazmalar halinde bulunan müellifin *Tefsîru Sûrati'l-İnsân* adlı tefsir risalesi Muammer Erbaş tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiş ve tahkikli olarak yayınlanmıştır.³⁵

Abdülmeccid Efendi'nin eserlerinde ailesinden aldığı tasavvuf kültürünün ve yaşadığı dönemin anlayışının etkisi açıkça görülmektedir. Müellifin yaşadığı XVI. yüzyıl, Osmanlı'nın en parlak dönemi olmakla birlikte ilmiye sınıfında ilk bozulmaların da başladığı dönemdir. Bu dönem ulehasının asli görevleri olan emr-i bi'l marûf ve nehy-i anil münker görevlerini yapamaz oldukları kaynaklarda dile getirilmektedir.³⁶ Müellifin yazmış olduğu eserler geneli itibarıyla incelendiğinde eserlerin kaleme alınmasındaki bir sebebin de bu alandaki boşluğu doldurmak olduğu düşünülebilir.

Müellifin tefsir alanındaki eserlerine bakıldığında onun tam bir tefsir yazmadığı daha ziyade toplumu irşad düşüncesi ile yola çıkarak halkın en çok okuduğu sûreleri ya da halka ameli pratik açıdan faydalı olacak âyetleri tefsir ettiği görülmektedir. Osmanlı tefsir çalışmalarını medreselerde hazırlanan eserler, huzur derslerindeki takrirler ve câmilerle tertiplenen irşad meclislerinde yapılan vaazlar ve sohbetler olmak üzere üç ayrı sınıflandırmaya tabi tutan Ziya Demir, bu üçüncü gruba idari işlere karışmayan, şeriatla tarikatı, hal ile kâli, derunî dünya ile madde alemi meczederek Kur'an'ın özünü tasavvufi zevk ve aklın ışığında halka aktaran, hak ve hakikatı tebliğle görevli mümtaz şahsiyetler tarafından yapılan daha ziyade Yasîn, Rahmân, Duhâ gibi sûrelerin tefsirinin bir takım

³³ Abdülmeccid b. Şeyh Nasûh, *el-Matlabü'l-A'lâ fi Şerhi Esmâ'illâhi'l-hüsnâ*, Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi, nr., 960, vr. 1a. (zahriye)

³⁴ Brockelmann, Carl, *GAL Supplementband*, II, 660.

³⁵ Abdülmeccid b. eş-Şeyh Nasûh b. İsrâil et-Tosyevî, *Tefsîrû Sûrati'l-İnsân (İnsan Sûresi'nin Tefsiri)*, (thk. Muammer Erbaş), İzmir 2008.

³⁶ Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilatı*, Ankara, 1988, s. 69, 70.

tefsirlerden alıntılarla bazı hikemi bilgiler, menkıbeler ve bazı faydalı bilgiler ile takviye edilerek yapılan tefsir çalışmalarını dahil etmiştir.³⁷ Abdülmecid Efendi'nin tefsir alanındaki eserlerinin büyük çoğunluğu vaaz ve irşad yönü ağır bastığından bu grup içinde mütâlaa edilebilir.

Makalenin bu bölümünde müellifin eserlerinin isimleri verilip buldukları kütüphanelere işaret edilecek, *Cevâhîru'l-Kur'ân ve zevâhîru'l-furkân*'ın adlı tefsire dair eseri ise geniş bir şekilde tanıtılacaktır.

A. Tefsirle İlgili Eserleri

Sûre Tefsirleri

1. Tefsîru Sûreti'l-Fâtiha: Yapı Kredi Bankası Sermet Çifter Kütüphanesi nr. 793, vr. 1-99, Arapça, h.955, Müellif hattı.

2. Tezkîru'n-nâsin fi tefsîri sûreti'l-Yâsin: İstanbul Üniversitesi Merkez Ktp., Türkçe Yazmalar, nr. 558, vr. 33a-78b, Türkçe.

3. Tefsîru sûreti'l-Mülk: İstanbul Üniversitesi Merkez Ktp., Türkçe Yazmalar, nr. 558, vr. 78a-97a, h. 986, Türkçe.

4. Tefsîru sûreti'l-İnsân: Süleymaniye Ktp., Reşid Ef., nr. 1019, vr. 95b-107a, Arapça, Müellif hattı.

Konulu Tefsirleri

6. el-Hüdâ ve'l-felâh:³⁸ Süleymaniye Ktp., Reşid Ef., nr. 1019, 1b-26a, Arapça, h. 956, Müellif hattı.³⁹

7. el-Havf ve'l-hüzn:⁴⁰ Süleymaniye Ktp., Reşid Ef., nr. 1019, 31b-40a, Arapça, Müellif hattı.

8. el-Fevzü'l-azîm:⁴¹ Süleymaniye Ktp., Reşid Ef., nr. 1019 61b-73a, Arapça, h. 957, Müellif hattı.

9. Tezkîretü üli'l-elbâb:⁴² Süleymaniye Ktp., Reşid Ef., nr. 1019, 41b-59b, Arapça, h. 957, Müellif hattı.

10. Risâle fi tefsîri'l-âyâti'l-müteallika bi't-temsîl:⁴³ Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 272, Arapça, h. 972.

³⁷ Demir, *a.g.e.*, s. 97-100.

³⁸ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 113; Kehhâle, *Mucemü'l-müellifin*, VI, 171.

³⁹ Eserin tahkiki Doç.Dr. Abdulhamit BİRİŞİK danışmanlığında tarafımızdan yüksek lisans tezi olarak çalışılmakta olup savunma aşamasındadır.

⁴⁰ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 863; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 113.

⁴¹ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 113; Kehhâle, *Mucemü'l-müellifin*, VI, 171.

⁴² Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 852; Kehhâle, *Mucemü'l-müellifin*, VI, 171.

⁴³ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 113.

Kur'ân İlimlerine Dair Eserleri

- 11. Makamâtü'l-mücevvidîn ve derecâtü'l-muallimîn:** Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi, nr.18, Arapça, h. 979.
- 12. Risâle fi beyâni'l-hurûfi'l-mukattaat:** Kastamonu İl Halk Ktp., nr. 1046/1, 7b-10a,
- 13. Feridetu'l-furkân fi tecvîdi'l-Kur'ân:** Kastamonu İl Halk Ktp., nr. 1046/2 12b-26a.
- 14. Risâle fi esâmî sûveri'l-Kur'ân:** Kastamonu İl Halk Ktp., nr. 1046/4, 31a-34a.
- 15. Risâle fi vukûfi'l-Kur'ân:** Kastamonu İl Halk Ktp., nr. 1046/5, 34a-36a.

B. Tasavvufî İlgili Eserleri

- 1. Riyazu'n-nâsihin:**⁴⁴ Zile İlçe Halk Ktp., nr. 195. (Halen Milli Kütüphane'de bulunmaktadır.)
- 2. Menâkıb-ı evliyâ:** Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar nr. 4027 vr. 33-67, Türkçe.
- 3. Menâkıbu'l-ârifin ve kerâmâtü'l-kâmilîn:** İstanbul Üniversitesi Merkez Ktp., nr. 558, Türkçe.
- 4. Kıssa-i Çoban ve Münâcât:** Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, nr. 4027/1, vr. 1-12, Türkçe, h.988.
- 5. Mutâibetü'l-kulûb bi muhâtabeti'l-mahbûb:** Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, nr. 4027/2, vr. 12-20.
- 6. Ucâletü Muhtasaratün mine't-tasavvuf:** Kastamonu İl Halk Ktp., nr. 3674/3, vr. 258b-263b, Arapça.
- 7. Levâihu'l-kulûb ve revâyihu'l-mahbûb:** Kastamonu İl Halk Ktp., nr. 3674/8, vr. 280b-290a.
- 8. Nahvü'l-ârifin:** Süleymaniye Ktp., Lala İsmail, nr. 710, vr. 68-70, Arapça.
- 9. Nasihatnâme:** Kastamonu İl Halk Ktp., nr. 3674/5, vr. 269b-271a, Farsça.
- 10. Esrâru'n-necât ve'n-necâh:** Kastamonu İl Halk Ktp., nr. 3674/6 vr. 273b-277b, Arapça.
- 11. Lâyihâ-i rûhâniye ve lâmia-i nûrâniye:** Kastamonu İl Halk Ktp., nr. 3674/6, vr. 278b-279b, Müellif hattı, Farsça.

⁴⁴ Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifin*, I, 620; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 113; Brockelmann, *GAL Supplementband*, II, 660.

12. Kenzü'l-fevâid:⁴⁵ Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Ef., nr. 2243, Arapça, Müellif hattı. Diğer bir nüshası, Kayseri Raşid Ef. Ktp., Raşid Ef., nr. 693.⁴⁶

C. Hadisle İlgili Eserleri

1. Safâu's-sâlihîn: Manisa İl Halk Ktp., nr. 8066/3, vr. 87b-133a, Müellif hattı, Arapça, h. 967.

2. Sûrûrû'n-nâzirîn:⁴⁷ Manisa İl Halk Ktp., nr. 8066/4 vr. 134b-175a, Arapça, h. 968.

3. Risâle mine'l-ehâdîsi'l-kudsiyye: Yapı Kredi Bankası Sermet Çifter Ktp., nr. 161, vr. 1b-19b varakları arasında yer aldığına işaret edilen eser mevcut değildir.

4. Tekmiletü'l-beyân: Yapı Kredi Bankası Sermet Çifter Ktp., nr. 793, Arapça, Müellif hattı.⁴⁸

5. Arafâtü'l-ârifin li'l-vukûf fi mevkîfi ibâdeti rabbi'l-âlemîn: Süleymaniye Ktp., Reşid Ef., nr. 136, 31vr.⁴⁹

D. Fıkıhla İlgili Eserleri

1. Tevakkühü'l-fukahâ ve telezzüzü'l-üdebâ: Süleymaniye Ktp., Serez, nr. 4019, 27 vr. Müellif hattı.

2. Risâle alâ kavli sâhibi't-tenkîh fasl fi't-ta'n: Süleymaniye Ktp., Servili, nr. 250, vr. 24-25, Arapça.⁵⁰

3. Tuhfetü'l-ahbâb:⁵¹ Bu eseri bazı kaynaklar zikretmesine rağmen Kütüphane kataloglarında yaptığımız araştırmalarda böyle bir kayda rastlamadık.

4. İsrafilzâde Risâlesi: Atıf Ef., Ktp., nr. 2838 vr. 146-150 arasında yer aldığı söylenen eser mevcut değildir.

⁴⁵ Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifîn* I, 620; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 113.

⁴⁶ Bağdatlı ve Bursalı bu eserin bir nüshasının Süleymaniye Ktp. Yahya Efendi bölümünde olduğunu söylüyorsa da (*Hediyetü'l-ârifîn* I, 620; *Osmanlı Müellifleri*, I, 113.) yaptığımız araştırmada böyle bir kayda rastlamadık.

⁴⁷ Eserin diğer nüshaları Kastamonu İl Halk Ktp. (nr. 3761/4) ve Nevşehir Ürgüp Tahsin Ağa İlçe Halk Ktp.'nde (nr. 427/3) *Erbaûne Hadîsen* adıyla kayıtlıdır.

⁴⁸ Diğer nüshası: Atıf Ef. Ktp., nr. 379.

⁴⁹ Diğer nüshası: İstanbul Üniversitesi Merkez Ktp., Türkçe Yazmalar, nr. 558. (*Arafatü'l-ârifîn fi Tercemeti Ehâdîsi'l-Erbain* adıyla kayıtlı)

⁵⁰ Diğer nüshası: Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 2838.

⁵¹ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 566; Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifîn*, I, 620; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 354.

E. Diğer Eserleri

1. Matlabü'l-a'lâ fi şerhi esmâi'llâhi'l-hüsnâ: Süleymaniye Ktp., Reşid Ef., nr. 592, Müellif hattı, Türkçe, h.972.⁵²

2. Ravzatü'l-ezhâr ve cennetü'l-esmâr:⁵³ Süleymaniye Ktp., Esad Ef., nr. 1416, Müellif hattı, Arapça, h. 952.⁵⁴

3. Manzûm Kıyâfetnâme:⁵⁵ Süleymaniye Ktp., Hafid Ef., nr. 479, Müellif hattı, Türkçe.

4. Me'debül-füdalâi'l-ârifin fi menâkıbi'l hülefâi'r-râşidîn: Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, nr. 4027/3, vr. 20-32, h. 988, Müellif hattı, Türkçe.

5. Menâkıbü'l-kurrâi's-seb'a ve's-Şâtıbi: İstanbul Üniversitesi Merkez Ktp., nr. 558, Türkçe.

6. Mecmâü'l-fezâil ve menbâü'l-hasâil: Kayseri Raşid Efendi Ktp., nr. 693, vr. 31b-80a, Arapça.

7. Nebzetü'n-mine'l-hakâyık ve zübdetü'n-mine'd-dekâyık: Kayseri Raşid Ef., Ktp., nr. 693, vr. 1a-12a.

8. Risâletü'l-mevâiz ve'd-duâ: Kayseri Raşid Efendi Ktp., nr. 693, vr. 92b-108a.

9. el-İstifâ fi menâkıbi'l-Mustafâ:⁵⁶ Bu eseri bazı kaynaklar zikretmesine rağmen Kütüphane kataloglarında yaptığımız araştırmalarda böyle bir kayda rastlamadık.

10. Muhtasarü'l-muhtasar: Ankara Adnan Ötüken İl Halk Ktp., nr. 3080. (Halen Milli Kütüphane'de bulunmaktadır.)

11. Risâle fi beyâni ekâvilis-sekât fi tahkîkil-Avâlim minel-arz ve's-semakât: Ankara Adnan Ötüken İl Halk Ktp., nr. 4529/6, vr. 68b-69b. (Halen Milli Kütüphane'de bulunmaktadır.)

12. Fezâilü'l-ilm ve'l-âlim: Kastamonu İl Halk Ktp., nr. 3674/4, vr. 264b-269a, Türkçe.

13. Münâcâtu Levâhibin-Necât: Kastamonu İl Halk Ktp., nr. 3674/9.

14. Risâletül-eizzâi ve erbâbil-işarât fin-nahv: Samsun İl Halk Ktp., nr. 1049/7. (Halen Milli Kütüphane'dir.)

⁵² Diğer iki nüshası: Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi (nr. 960); Yazma Bağışlar (nr. 749).

⁵³ Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifin*, I, 620; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 113.

⁵⁴ Eserin diğer iki nüshası Süleymaniye Ktp. Şehid Ali Paşa (nr.1481) ve Manisa İl Halk Ktp. Akhisar Zeynelzâde (nr.5718)'de kayıtlıdır.

⁵⁵ Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifin*, I, 620; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 113.

⁵⁶ Bağdatlı, *İzâhü'l-meknûn*, I, 90; a. mlf., *Hediyetü'l-ârifin*, I, 620; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 354; *Mucemü'l-müellifin*, VI, 171.

15. Ta'rifâtun Mâ'rifetuhâ: Kastamonu İl Halk Ktp., nr. 1046/3, vr. 26b-27a, Arapça.

F. Tercüme Eserleri

1. İrşâdü't-Tâlibîn fî ta'lîmi'l-müteallimîn (Tercüme-i ta'lîmi'l-müteallim):⁵⁷ Murat Molla Ktp., nr. 1241, Müellif hattı.⁵⁸

2. Risâletü'l-Muhtasar bi'l-lemehât fî tercemeti'l-Lemeât: Kastamonu İl Halk Ktp., nr. 36 vr. 231b-246b.

3. Tercemetü'l-Levâyah: Kastamonu İl Halk Ktp., nr. 36, vr. 221b-230b, h. 989.

4. Tercüme-i Risâle-i Muhtasara: İstanbul Üniversitesi Merkez Ktp., nr. 558.

5. Pend-i Attar Tercümesi (Şerh-i Pendnâme li'l-Attâr):⁵⁹ İstanbul Üniversitesi Merkez Ktp., nr. 4009.

IV. Cevâhiru'l-Kur'ân Ve Zevâhiru'l-Furkân Adlı Eserin Tanıtımı

Müellifin tefsire dair eserleri içerisinde önemli bir yere sahip olan *Cevâhiru'l-Kur'ân*'ın varlığı hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamakla birlikte merhum Ziya Demir'in de söylemiş olduğu gibi⁶⁰ Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi bölümündeki 230 numaralı eserin Abdülmecid Tosyevî'ye ait *Cevâhiru'l-Kur'ân* olduğu anlaşılmıştır.

Eser 210x150, 146x80mm. ebadında, sırtı koyu kahve meşin, kapakları mor bez kaplı, oldukça sağlam mukavva ciltlidir. Kapakların köşeleri basma figürlerle tezyin edilmiştir. 118 adet olan varaklar orta incelikte, temiz, nohudî renkli, aharlı ve filigransız, 19 satırdan müteşekkil sayfalar ise kırmızıçizgi cetvelli ve marjlar boştur. Başlık konumundaki bâb, fasıl, bazı tefsir isimleriyle sayı ve fâide kelimelerinin kırmızı çizgili cetveller arasına yazılmış olması, fihrist olmayan eserde işlenen konuların neler olduğu hususunda okuyucuya kolaylık sağlamaktadır. Rahat okunabilen talik yazı orta kalınlıkta bir uçla yazılmış, bâb, fasıl, fâide vb. birtakım kelime ve cümlelerde kırmızı, sair kısımlarda ise siyah mürekkep kulla-

⁵⁷ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 65; Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifîn* I, 620; 354; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 354.

⁵⁸ Diğer nüshaları için bk. Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr.1911; Amasya Gümüşhacıköy İlçe Halk Ktp, nr. 65; İstanbul Belediye Ktp., Muallim Cevdet, nr. 165; Ankara Milli Ktp., nr. 1963; Kastamonu İl Halk Ktp., nr. 775; Amasya Beyazıt İl Halk Ktp., nr. 65.

⁵⁹ Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifîn*, I, 620.

⁶⁰ Demir, *XIII.-XVI. y.y. Arası Osmanlı Müfessirleri*, s. 295.

nılmıştır. Zahriyede kitap ve müellifin ismi ile müellifin eserini isimlendirmesini beyan ettiği manzum ve mensur ifadesi yer almaktadır.⁶¹

A. Eserin Muhtevası

Eser, insanları hidâyete eriştirmede temel teşkil eden bazı âyetlerin tefsirini ve Kur’ân ilimlerine dair bazı konuları içeren bir çalışmadır. Müellif mukaddimede Kur’ân’ın yaş kuru her şeyi ihtiva eden, her derde devâ, her hastalığa şifâ, insanları cennete götüren bir hidâyet rehberi olduğunu, cehâlet hastalığına irfan ilacıyla şifâ ve insanların kurtuluşuna vesile olması için bu eseri kaleme aldığını ifade eder ve ardından kişinin kemale ermesinin kırk makamını (fâide) zikredeceğini belirtir.⁶² Ziya Demir ve Muammer Erbaş eserin mukaddimesini dikkate alarak eserde kırk fâideye yer verildiğini söylüyorlarsa da⁶³, eser baştan sona dikkatli bir şekilde okunduğunda eserde dört bölüm (kitap) halinde 114 fâideye yer verilmiş olduğu görülür. Birinci bölümde (1-38 varaklar arası) 40, ikinci bölümde (38-65 varaklar arası) 40, üçüncü bölümde (65-93 varaklar arası) 20 ve dördüncü bölümde de (93-118 varaklar arası) 14 olmak üzere Kur’ân sûrelerinin sayısına teberrüken toplam 114 fâide zikredilmektedir.

Birinci bölüm kendi içinde dört bâba ayrılmış ve her bâbda on fâide zikredilerek toplam kırk makama (fâide) yer verilmiştir. Bu bölümün (kitabın) ilk bâbı, cennetle alakalı Zemahşerî ve Beydâvî’nin tefsirlerinde bazı sûrelerin fazileti ile ilgili Hz. Peygamber’e nisbetle naklettikleri on hadisi içerir. Bu hadislerden (cevherlerden) ilki Mü’minûn sûresinin fazileti ile ilgilidir. Rivâyete göre Resûl-i Ekrem “*Bana öyle on âyet indirilmiştir ki, kim onların gereğini yerine getirirse cennete girer.*” buyurmuş, ardından da Mü’minûn sûresinin ilk on âyetinin okumuştur.⁶⁴ Bu hadisin peşinden yine aynı sûrenin fazileti ile ilgili başka bir hadis nakledilir.⁶⁵ Bu bölümün diğer bâblarında sırasıyla Furkân, Melâike (Fâtır), Yasîn, Muhammed, Tûr, İnsan, Nâziat, Kevser, İhlâs sûrelerinin faziletine dair hadisler nakledilir.

Müellif birinci bölümün ikinci bâbında, Hz. Peygamber’den bazı âyetlerin fazileti hakkında vârid olan on hadisi Zemahşerî, Beydâvî ve diğer tefsirlerden nakleder. Bu bâbın ilk hadisi Âyete’l-Kürsî’nin faziletine dairdir. Akabinde Bakara sûresinin son iki âyeti, En’am

⁶¹ Demir, *a.g.e.*, s. 294, 295.

⁶² *Cevâhiru’l-Kur’ân*, vr. 2a.

⁶³ Demir, *a.g.e.*, s. 295; Erbaş, *a.g.m.*, s. 175.

⁶⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, Kahire 1416/1995, 1/265.

⁶⁵ *Cevâhiru’l-Kur’ân*, vr. 2a-2b.

sûresinin ilk üç âyeti, Tevbe sûresinin 128., Al-i İmrân sûresinin 18., Enbiyâ sûresinin 87., Ankebût sûresinin 41. ve Rûm sûresinin 14 âyetlerinin faziletine dair hadisleri kaynakları ile birlikte nakleder.⁶⁶ Bazı hadislerin arasında “fâide” başlığı altında o konuyla alakalı bazı nükteler ve ibadetlere teşvik edici bilgiler aktarılır.

Meryem sûresi 59. âyetin tefsiriyle başlayan Üçüncü bâbda on âyetin faziletiyle ilgili rivâyetlere yer verdiğini söyleyen müellif,⁶⁷ burada diğer bâblardan farklı olarak direkt âyetlerin faziletini zikretmek yerine başta Hz Peygamberden nakledilen hadisler olmak üzere, tefsirde önde gelen ashâbın rivâyetlerine yer vererek değişik kaynaklardan nakillerle âyetlerin tefsirini yapar. Tevbe etmek, sâlih amel işlemek, Allah’tan ümit kesmemek gibi konuların ele alındığı bu bölüm Ankebût sûresinin “*Bizim uğrumuzda elinden gelen çabayı sarf edenlere gelince onları bize ulaşan yollara mutlaka yöneltiriz. Kuşkusuz Allah iyilik yapanların yanındadır*” şeklindeki 69. âyetinin tefsiriyle son bulur. Bu âyetin tefsiriyle ilgili olarak “fâide” başlığı altında evvâbin namazının fazileti çeşitli kaynaklardan nakledilen hadislerle desteklenerek bu gibi ibadetlerin Allah’a ulaşma yolunda birer adım olduğu üzerinde durulur.⁶⁸

Dördüncü ve son bâbda bir öncekinde olduğu gibi tevbe etmek, salih amel işlemek, beş vakit namazın ehemmiyeti gibi konularla alakalı on âyete daha yer verilir ve toplam kırk fâide ile tamamlanır.

Eserin ikinci bölümü (kitap) de dört fasıla ayrılmış ve her fasılda on fâide olmak üzere toplam kırk fâideye yer verilmiştir. Bu fasılda önceki bâblarda yer alan bazı konular farklı yönleriyle tekrar ele alınmıştır. Fâtiha ve Bakara sûrelerinin fazileti, Kur’ân’ı hatmetmenin ehemmiyeti, belli günlerde belli sûreleri okumanın fazileti, 41 Yâsin okumanın duaların kabulüne vesile olacağı, Meryem ve Nisâ sûrelerini okuyan hamile kadının kolay doğum yapacağı, Âyete’l-Kürsî’nin evin kapısına asıldığında rızkın genişleyeceği ve unutkanlığa ilaç olacağı, şifa âyetleri, hıfz âyetleri, hırz âyetleri bu fasılda işlenen belli başlı konulardır. Son üç fasılda da önceki fasıla benzer konularla birlikte dünyanın oyun ve eğlence olduğuyla ilgili âyetler, ilm-i hurûf ve bazı peygamberlerin kıssalarını konu alan âyetler tefsir edilmiştir. Bu son üç fasılda diğerlerinden farklı olarak âyetler çoğunlukla işârî yönden tefsir edilmiş ve pek çok ehl-i işârâtın sözlerine yer verilmiştir. Eserin ilk iki bölümü ağırlıklı olarak sûre ve âyetlerin faziletine dair olduğundan bu bölümler okuyucuya eserin bir tefsirden ziyade fedâilu’l-Kur’ân hakkında yazılmış olduğu hissini vermektedir.

⁶⁶ *Cevâhiru’l-Kur’ân*, vr. 4a-11b.

⁶⁷ *Cevâhiru’l-Kur’ân*, vr. 11b.

⁶⁸ *Cevâhiru’l-Kur’ân*, vr. 22a-23a.

Üçüncü ve dördüncü bölümde ise Kur'an ilimleriyle ilgili bazı konulara değinen müellif, bu bölümde yedi kıraat meselesi ve kıraat imamları, Kur'an'da vakflar, evliyanın kerametinin hak olması, ulü'l-azm peygamberlerin kıssaları, Hz. Süleyman'ın fazileti gibi alt başlıklar kullanılarak çeşitli konuları ele almış ve böylece 114 fâideyi tamamlamıştır.

Eser hâtîme ve münâcaat ile son bulmaktadır. Müellif, eseri güzel bir şekilde bitirmek ve Hz. Hasan ile Hz. Hüseyin'in şefaatine nail olmak için hâtîmede Ehl-i beytin menkıbelerine yer verdiğini söylemektedir. Bu bölümde Ehl-i beytin faziletini anlatan hadisler konu edilmiş son olarak da Hz. Hüseyin'in şehit edildiği zaman yazılan bir şiire yer verilerek konu bitirilmiştir.⁶⁹ Eserin münâcaat kısmında ise müellif yazmış olduğu bu eserin eksik ve noksanlarıyla sâlihler katında kabul gören, cahillerin istifade ettiği, insanların üzerinde durup düşündüğü bir eser olmasını Cenab-ı Hak'tan niyaz etmiştir. Eserin sonunda ferağ kaydı olmadığından eserin hangi tarihte yazılmış olduğu bilinmemektedir. Ancak müellifin h. 955 senesinde yazmış olduğu *Tefsîru Sûreti'l-Fâtîha* isimli eserinde bu eserden övgü ile söz etmesinden⁷⁰ eserin bu tarihten önce kaleme alındığı sonucuna ulaşılabilir.

B. Tefsir Yöntemi

Kur'an'ın tam bir tefsiri olmayan eserde âyetlerin tefsirinde belli bir sıra takip edilmemiş bazen ardı ardına gelen bâblarda yakın anlamlı âyetlere yer verilerek belli bir âyetin izahında yoğunlaşıldığı görülmüştür.⁷¹ Tefsir edilecek âyet bazen bâb başında bir bütün olarak verilmiş bazen de araya aynı doğrultuda açıklayıcı bir cümle ya da âyet getirilerek parça parça verilmiştir.⁷²

Eserde âyetlerin tefsiri esnasında belli bir metot takip edilmemekle beraber genelde konuyla ilgili başka âyetlere⁷³ kimi zaman da hadislere,⁷⁴ sahâbe⁷⁵ ve tâbiün⁷⁶ sözlerine yer verilmiştir. Zemaşerî ve Beydâvi'den yapılan alıntılarda gramer tahlillerine ve kıraat farklılıklarına da değinilmiş, fihki ve kelami tartışmalar gerektiği ölçüde konu edinilmiştir. Bir bütün olarak eser rivâyet ağırlıklı olmakla

⁶⁹ *Cevâhiru'l-Kur'an*, vr. 115b-117b.

⁷⁰ Abdülmecid b. eş-Şeyh Nasuh, *Tefsîru Sûreti'l-Fâtîha*, Sermet Çifter Kütüphanesi nr. 793, vr. 3b.

⁷¹ *Cevâhiru'l-Kur'an*, vr. 23b.

⁷² *Cevâhiru'l-Kur'an*, vr. 22a.

⁷³ *Cevâhiru'l-Kur'an*, vr. 23b, 27b, 60a, vb.

⁷⁴ *Cevâhiru'l-Kur'an*, vr. 11a, 20a, 20b, vb.

⁷⁵ *Cevâhiru'l-Kur'an*, vr. 14b, 21a, 51a, vb.

⁷⁶ *Cevâhiru'l-Kur'an*, vr. 22b.

beraber dirâyet tefsiri özelliklerini de taşımaktadır. Müellif her iki metodu kullanarak yaptığı izahlarda âyetin tasavvufi yönünü ön plana çıkararak toplumu irşâd etmeyi amaçlamıştır. Bu yön dikkate alındığında eserde tasavvufi tefsir anlayışının hâkim olduğu görülür.

Bu bölümde müellifin tefsir yöntemi temel hususları ile fazla detaya girmeden rivâyet, dirâyet ve tasavvufi yönden ele alınarak bazı örneklerle açıklanmaya çalışılacaktır.

1. Tefsir'in Rivâyet Yönünden özellikleri

a. Kur'ân'ın Kur'ân'la Tefsiri

Kur'ân-ı Kerim'de bazen herhangi bir mesele mücmel veya müphem olarak ifade edilirken, aynı mesele başka bir yerde daha geniş ve daha açık olarak anlatılır. Bu sebeple Kur'ân-ı Kerim'in en sağlam ve en iyi tefsir kaynağı yine Kur'ân-ı Kerim olmuştur. Abdülmecid Efendi de tefsirinde zaman zaman Kur'ân'ın Kur'ân'la tefsirine yer vermiştir.⁷⁷ وَسَارِعُوا إِلَىٰ مَغْفِرَةٍ مِّن رَّبِّكُمْ وَجَنَّةٍ عَرْضُهَا السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ أُعِدَّتْ لِلْمُتَّقِينَ “Rabbinizin mağfiretine, ve takvâ sahipleri için hazırlanmış olup gökler ve yer kadar geniş olan cennete girmek için koşun!”⁷⁸ âyetini ... سَابِقُوا إِلَىٰ مَغْفِرَةٍ مِّن رَّبِّكُمْ وَجَنَّةٍ عَرْضُهَا كَعَرْضِ السَّمَاءِ وَالْأَرْضِ... “Rabbinizin mağfiretine ve eni gökle yerin genişliği kadar olan cennete girmek için yarışın!”⁷⁹ âyeti ile tefsir yoluna gitmiş ve birinci âyetteki سَارِعُوا ifâdesinin ikinci âyetteki سَابِقُوا ile aynı anlama geldiğini dile getirmiş ve Kur'ân'ın en iyi tefsir kaynağının yine Kur'ân olduğunu göstermiştir.⁸⁰

b. Kurân'ın Sünnet ile Tefsiri

Kur'ân'ı anlamak için ashâbın başvurduğu ikinci kaynak Hazreti Peygamber (s.a.) idi. O Kur'ân'ı insanlar arasında en iyi bilen olması hasebiyle Kur'ân onu tebliğ ve tebyin ile vazifelendirmiştir.⁸¹ Abdülmecid Efendi de tefsirinde Kur'ân'ın sünnetle tefsirine gereken önemi göstermiş, âyetleri tefsir ederken sık sık Hz. Peygamber'den gelen hadislerden yararlanmış, onun yaptığı tefsiri kendisine rehber edinmiştir.⁸²

Örneğin; “Sonra da Kitab'ı kullarımızdan seçip beğendiklerimize miras bıraktık. Artık onlardan bir kısmı kendine haksızlık eder bir kısmı ortalama gider; bir kısmı da hayırlarda öne geçer...”⁸³

⁷⁷ *Cevâhiru'l-Kur'ân*, vr. 23b, 27b, 60a.

⁷⁸ Al-i İmrân 3/133.

⁷⁹ el-Hadîd 57/21.

⁸⁰ *Cevâhiru'l-Kur'ân*, vr. 23b. Diğer örnekler için bk. *a.e.*, vr. 27b, 43a, 60a.

⁸¹ el-Mâide 5/67; en-Nahl 16/44.

⁸² *Cevâhiru'l-Kur'ân*, vr. 11a, 20a, 20b, vb.

⁸³ Fâtır 35/32.

âyetini tefsir ederken Ebü'd-Derdâ'nın (r.a.) Hz. Peygamber'den rivâyet ettiği "Hayırlarda öne geçenler, Cennet'e hesap vermeden girenlerdir. Ortalama gidenler, hesabı kolay olanlardır. Kendilerine zulmedenler ise, mahşerde bir süre hapsolünüp sonra Cennet'e girenlerdir."⁸⁴ hadisine yer vererek âyette geçen bu üç grubun kimler olduğunu hadisten delil getirmek sûretiyle açıklama yoluna gitmiştir.⁸⁵

Yine *وَلَمَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِ جَنَّاتٍ* "Rabbînin makamından korkan kimse için iki cennet vardır"⁸⁶ âyetini tefsir ederken Hz. Peygamber'den nakledilen iki hadise yer verir. Birincisi Ebû Hüreyre (r.a.)'den rivâyet edilen "من خاف أدلج ومن أدلج بلغ المنزل، ألا إن سلعة الله غالية، ألا إن سلعة الله الجنة" "Kim Allah'ın azabından korkup sakınırsa yola koyulur. Kim de yola koyulursa menzile kavuşur. Ama dikkat edin! Allah'ın malı çok pahalıdır. Dikkat edin! Allah'ın malı cennettir"⁸⁷ hadisidir. Diğeri ise Ebû Derdâ'nın (r.a.) Hz. Peygamber'den rivâyet ettiği "Bir gün Rasûlullah (s.a.) "Rabbinin huzurunda durmaktan korkanlara iki cennet vardır" âyetini okudu. Ben "Zina etse, hırsızlık yapsa da mı? dedim. O, âyeti tekrar etti. Ben yine aynı soruyu tekrar ettim. O, âyeti tekrar okudu. Ben yine "Zina etse, hırsızlık yapsa da mı?" dedim. Rasûlullah (s.a.) " Ebû Derdâ'ya rağmen (o istemese de, yine de iki cennet vardır) dedi"⁸⁸ hadisidir. Abdülmecîd Efendi âyetin tefsiri sadedinde bu iki hadisi naklederek Hz. Peygamber'in tefsirine muvâfık bir tefsir yapmıştır.⁸⁹

c. Kur'ân'ın Sahâbe ve Tâbiûn Sözleriyle Tefsiri

Hız. Peygamber'den sonra tefsir sahasında en mühim rolü sahâbe üstlenmiştir. Hız. Peygamber'e olan sarsılmaz îmânları, âyetlerin nüzûlüne şahit olmaları, kiminin bizzat vahiy katipliği yapması, anlamadıkları konuları Hız. Peygamber'e sormaları ve onun âyetleri tefsir edişini ilk kaynaktan almaları gibi daha pek çok husus sebebiyle sahâbe, Kur'ân'ı tefsir edecek kimse için vazgeçilmez bir kaynak olmuştur.⁹⁰ Abdülmecîd Efendi de tefsirinde başta İbn Abbas

⁸⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 16/65.

⁸⁵ Cevâhiru'l-Kur'ân, vr. 18a.

⁸⁶ er-Rahmân 55/46.

⁸⁷ Tirmizî, Muhammed b. İsa, *el-Câmiu's-Sahîh* (nşr. Ahmet Muhammed Şâkir), Kahire 1398/1978, "Sıfatü'l-kıyâme", 18.

⁸⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 8/387.

⁸⁹ Cevâhiru'l-Kur'ân, vr. 20b.

⁹⁰ Cerrahoğlu, İsmail, Kur'ân Tefsirinin Doğuşu Ve Buna Hız Veren Âmiller, Ankara 1968, s. 45.

olmak üzere sahâbe ve tâbiûn sözlerine büyük oranda yer vermiştir.⁹¹

Örneğin; “Hâ-mîm. Kitab'ın indirilişi aziz ve alim olan, günahı bağışlayan, tövbeyi kabul eden, hem cezalandırması şiddetli hem lütfü bol olan Allah'ın katındandır. O'ndan başka tanrı yoktur, dönüş yalnız O'nadır”⁹² âyetinin tefsirinde İbn Abbas'tan nakledilen “Lâ ilâhe illallâh diyen kimse için günahları bağışlayandır. Lâ ilâhe illallâh diyen kimselerden tevbeleri kabul edendir. Lâ ilâhe illallâh demeyen kimseler için ise azabı çetin olandır” rivâyetine yermiştir.⁹³

“Bizim uğrumuzda elinden gelen çabayı sarf edenlere gelince onları bize ulaşan yollara mutlaka yöneltiriz”⁹⁴ âyetinde hangi hususta çaba sarf edilmesi gerektiği net olarak açık değildir. Müellif bu kapalılığı yine İbn Abbas'tan nakledilen “Bize itaat yolunda elinden gelen çabayı sarf edenleri elbette Biz de mükâfat yollarımıza iletceğiz” sözüyle vuzûha kavuşturmuştur.⁹⁵

“...Kendisine uzun ömür verilenin ömrünün uzatılması da ömründen eksiltilmesi de mutlaka bir kitapta (yazılı) dır. Şüphesiz yok ki bu iş Allah'a çok kolaydır” âyetinin tefsirinde uzun ömürle (muammer) kastedilenin ne olduğu konusunda Katâde'den gelen “Uzun ömürlü altmış yaşına ulaşan kimsedir. Eksik ömürlü ise altmış yaşından önce ölen kimsedir” görüşüne yer vererek âyetlerin tâbiûn sözüyle tefsirine güzel bir örnek vermiştir.⁹⁶

2. Tefsirin Dirâyet Yönünden Özellikleri

a. Kelami Tefsir

Eserde âyetlerin tefsiri esnasında farklı mezheplerin görüşleri doğrultusunda kelimî meselelere ayrıntılı olarak yer verilmiştir. Kelamî konuların ele alındığı yerlerde müellif öncelikle farklı mezhep imamlarının görüşlerine yer vermiş son olarak da Ehl-i sünnetin görüşü doğrultusunda kendi görüşünü zikretmiştir. Eserde Mü'min sûresi âyet 40'in tefsirinde büyük günah işleyeninin durumu geniş bir şekilde kelimî açıdan ele alınıp tartışılmış, ancak burada daha ziyade Allah'ın mağfiretini gösteren âyetler bağlamında insanların günahattan kaçınmasının gerekliliği, Allah'ın tevbeleri kabul edeceği vurgulanmıştır. Burada ve bu tür konuların ele alındığı yerlerde amaç kelami bir tartışmadan ziyade konunun ilmi çerçevede ele

⁹¹ Cevâhiru'l-Kur'ân, vr. 14b, 21a, 22b, 51a, vb.

⁹² el-Mü'min (Gâfir) 40/3.

⁹³ Cevâhiru'l-Kur'ân, vr. 14b.

⁹⁴ Ankebût 29/69.

⁹⁵ Cevâhiru'l-Kur'ân, vr. 21a.

⁹⁶ Cevâhiru'l-Kur'ân, vr. 33b.

alınıp insanlığa faydası olan yönünün sunulması olmuştur. Bu da müellifin eseri yazma sebebini doğrular mahiyettedir.

Müellif kelamî açıdan mezhepler arasında tartışmalı olan bazı âyetleri Ehl-i sünnetin görüşüne göre açıklamıştır. *كُلُّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ* (O her gün bir iştedir)⁹⁷. âyeti izahında bu açıkça görülmektedir. Âyette bu ifade ile kastedilenin Allah'ın işlerinin yeni başladığı işler olmayıp, önceden takdir ettiği işleri izhar etmesi şeklinde cereyan ettiğini, takdir edilen şeylerin, zamanlarına sevk edilmeleri (zamanı gelince yaratılmaları) olduğunu, buna göre mananın, "Kader kalemi, her gün ve her an olacak şeyleri yazıp bitirdi. Dolayısıyla her şeyin vakti gelince, Hak Teâlâ'nın iradesi, o fiile o vakitte taalluk ediyor. Böylece de o fiil o vakitte, meydana geliyor" şeklinde olacağını söylemiştir⁹⁸. Böylelikle âyeti Ehl-i sünnetin kaza ve kader anlayışı doğrultusunda tefsir etmiştir.

b. Kıraat Farklılıkları

Müellif tefsirinde âyetin okunuşundaki kıraat farklılıklarına da geniş ölçüde yer vermiştir.⁹⁹ Meselâ *وَكَذَلِكَ نُورِي إِبْرَاهِيمَ مَلَكُوتَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَلِيَكُونَ مِنَ الْمُوقِنِينَ* "Aynı şekilde biz İbrahim'e göklerin ve yerin melekûtunu görüp kavrama imkânı veriyorduk ki kesin inananlardan olsun."¹⁰⁰ âyetindeki *نُورِي* kelimesinin "ye" ile *يُرِي* şeklinde ve nasp olan *مَلَكُوت* kelimesinin de *مَلَكُوتُ* şeklinde ref olarak da okunduğunu Beydâvi'den nakleder.¹⁰¹

Müzzemmil sûresi 20. âyette geçen *فَاقرءُوا مَا نَزَّلَ مِنَ الْقُرْآنِ* ifadesinden yola çıkarak 7 kıraat meselesine değinen Müellif,¹⁰² bu bölümde öncelikle meşhur 7 kıraat imamını vefat tarihleriyle beraber zikreder ve akabinde bâbası Şeyh Nasûh'un konuyla ilgili Türkçe nazmettiği şu şiire yer verir:¹⁰³

Şeyh Nâfi'dür Medine'de İmam, Verş ve Kalûn iki ravidür tamam
Mekke'de Şeyh oldı hem İbn-i Kesir, Bezzî ve Kunbul ona ravi-i kebir
Basra'dandur Şeyh Ebu Amr'ı bilün, Dürî ile Sûsi râvi kılun
İbn Âmir Şeyhdur der şehri-Şam, İbn Zekvan ile râvidür Hişâm
Şeyh Âsım Küfe'de kâri durur, (E)bû Bekr'le Hafs ona râvi durur

⁹⁷ er-Rahmân 55/29.

⁹⁸ *Cevâhiru'l-Kur'ân*, vr. 20a, 21b.

⁹⁹ Meselâ bk. *Cevâhiru'l-Kur'ân*, vr. 57a, 114a, 116a.

¹⁰⁰ el-En'âm 6/75.

¹⁰¹ *Cevâhiru'l-Kur'ân*, vr. 114a.

¹⁰² *Cevâhiru'l-Kur'ân*, vr. 70a-72b.

¹⁰³ *Cevâhiru'l-Kur'ân*, vr. 70b-71a.

Şeyh edendi Hamza'yı çünkim selef, oldı râvi ana Hallad ve Halef
Şeyh Kisai Küfe'nün kârisidür, Duri (E)bu'l Haris enun râvisidür
Nâzım-ı ebyât oldı Şeyh Nasûh, Hak'tan açılısın ona bâb-ı fütûh
Cümle'nün rûhından istimdât eder, lutf eder bunlar ânı keryâd ider.

Şiirin bitiminde müellif Hz. Ömer'den nakledilen Hz. Peygamber'in "Muhakkak ki bu Kur'an yedi harf üzere indirildi, ondan kolayınıza geleni okuyun"¹⁰⁴ hadis-i şerifine yer vererek bu sözün delalet ettiği farklı manaları ele almıştır. Hadis-i şerifte geçen 7 harf ifadesiyle ulemanın kastettiği farklı manalara yer veren müellif bu görüşleri ve tercihe şayan olmama sebeplerini belirterek ulemanın büyük çoğunluğunun kabul ettiği tercih edilen görüşe göre hadis-i şerifteki "yedi harf" sözüyle kastedilenin, sahabenin Hz. Peygamber'den naklettiği Kur'an'ı farklı okuyuş şekilleri olduğunu söyler. Müellif konunun devamında Kur'an okurken lahn meydana gelmemesi için nelere dikkat edilmesi gerektiği hususunda da bilgi vermiştir.¹⁰⁵

c. Dil Tahlillerine Yer Vermesi

Eserde tefsiri yapılan âyetin daha iyi anlaşılması için bazen dil tahlillerine yer verilir. Örneğin; "Bu kitap, hiç şüphe yok ki muttakiler için bir rehberdir"¹⁰⁶ mealindeki âyette geçen "Muttaki" kelimesinin "vekâ" kökünden ism-i fail olduğu, aynı kökten gelen "vikaye" kelimesinin lügatte korumada aşırı gitmek, terim olarak da ahirette zarar veren şeylerden insanın nefsinin korunması anlamında isim olduğu Beydâvi'den nakledilmektedir.¹⁰⁷

Eserde bazen de dilsel tahlillere belli bir konu başlığı altında yer verilmiş ve bu konu başlığına uygun âyetlerin tefsirinde yoğunlaşarak hem âyetin hem de gramer izahının daha iyi anlaşılması sağlanmıştır. Örneğin müellif "vav-ı semân âyetleri" başlığı altında bu vavın geçtiği âyetlerin (et-Tevbe 9/112, el-Kehf 18/22, ez-Zümer 39/73, et-Tahrîm 66/5) izahına yer vermiştir. Araplar sayının çokluğunu ifade etmede kullandıkları "yedi" sayısına kadar sayılar arasında "vav" harfini kullanmazlar; sekize varınca ise daha sonra söyleyecekleri cümle'nin müste'nef bir cümle olduğuna delâlet eden bir lafzı (vav) getirerek "ve semâniye" (ve sekiz) derler. Müellif söz

¹⁰⁴ Buhârî, "Fezâilül-Kur'an", 5; Müslim, "Kitabu's-salâh", 48.

¹⁰⁵ Cevâhiru'l-Kur'an, vr. 71b.

¹⁰⁶ el-Bakara 2/2.

¹⁰⁷ Cevâhiru'l-Kur'an, vr. 24a.

konusu âyetleri “vav-ı semân”ın kattığı anlam dahilinde tefsir etmiştir.¹⁰⁸

d. Şiire Yer Vermesi

Müellif tefsirinde açıkladığı konunun daha iyi anlaşılması için sık sık şiirlere yer verir. Ancak bunlar klasik anlamda Arap şiiriyle istihsad kabilinden olmayıp, genelde konunun hafızada tutulmasına yardımcı olmak gayesiyle nazmedilen şiirlerdir. Bunlar genelde Türkçe olup, bazıları bizzat Abdülmecid Efendi tarafından yazılmış, bazıları da yine Müellif tarafından Arapça ve Farsça’dan Türkçe’ye tercüme edilmiştir.¹⁰⁹ Şiirlerin çoğunlukla kime ait olduğu ve nereden alındığına dair bir bilgi bulunmamakla birlikte¹¹⁰ nadiren şiirin kime ait olduğu belirtilen yerlerde de şiirin alıntı yapıldığı kaynak zikredilmemiştir.¹¹¹

Mesela; De ki: "Ey kendilerine kötülük edip aşırı giden kullarım! Allah'ın rahmetinden umudunuzu kesmeyin. Doğrusu Allah günahların hepsini bağışlar. Çünkü O, bağışlayandır, merhametlidir"¹¹² mealindeki âyetin tefsirini yapan müellif, daha sonra bu âyeti şu şekilde nazmetmiştir:

Çün ihsân eyledi buyurdu Allah, dedi lâ taknetû min rahmetillâh
Ümîdin kesme kim bârân-ı gufrân, ider bir katresi bin zenbi vîrân¹¹³

3. Tefsirin Tasavvufî (İşâri) Özellikleri

Eserde sûre ve âyet faziletlerine yer verilen bölümlerde müellif kimi zaman işâri yorumlamalara da gitmiştir. Fâtiha sûresinin fazilet ve faydalarına yer verilen kısımda bu açıkça görülmektedir. Müellif bazı ehli işârâtın sözlerine yer verdiği bu bölümde, Allah Tealâ'nın Fâtiha sûresini dört kelimededen müteşekkil besmele ile başlatıp dört harften oluşan âmin lafzıyla sona erdirmesini, “kim Fâtihayı bu dört kelimeyle okursa onu dört harfle bitirsin ki bu sayede hayatta, ölümdede, kabirde ve haşirde belâ ve âfâttan korunmuş olsun” anlamına geldiğini söyler. Diğer bir işarete ise “kim Fâtihayı bu dört kelimeyle okuyup onu dört harfle (âmîn) bitirirse Cebrâil, Mikâil, İsrâfil ve Azrâil o kişi için tevbe istiğfarda bulunur. Çünkü âmîn lafzının elifi

¹⁰⁸ *Cevâhiru'l-Kur'ân*, vr. 43a.

¹⁰⁹ *Cevâhiru'l-Kur'ân*, vr. 51a.

¹¹⁰ *Cevâhiru'l-Kur'ân*, vr. 26a, 30b.

¹¹¹ *Cevâhiru'l-Kur'ân*, vr. 22b.

¹¹² *ez-Zümer* 39/53.

¹¹³ *Cevâhiru'l-Kur'ân*, vr. 14b.

Cebraîl'in kanadına, mîmi Mikâil'in kanadına, yâsı İsrâfil'in kanadına, nûn harfi de Azrâil'in kanadına yazılmıştır. Bu dört büyük melek bu kişi için tevbe istiğfarda bulunur ve Allah'tan bu kişiyi cehennemden kurtarıp dört halife ile birlikte cennete sokmasını isterler" rivâyetine yer verir. Yine aynı bölümde Tenbihü'l-gâfilin'den yapılan bir alıntıda âmin lafzındaki bu dört harfin cennette samsâm, gangâm, tûr, tîn olmak üzere dört dağa yazılı olduğu bu lafzın söylenmesi halinde bu dağların hareket ettiği ve burada bulunan büyük meleklerin âmin diyen kimse hakkında Allah'tan bağışlama dileyeceği de belirtilmektedir.¹¹⁴

Eserde muska, tılsım türü bilgilerin de yer aldığı görülmektedir. Müellif, bazı sûrelerin başında bulunan huruf-u mukattaanın nûranî harfler olduğunu ve bu harfleri bir kağıda yazıp dalgalı denize bırakmanın denizi sakinleştireceğini söyler. Müellife göre, Kûran'da yer alan esma-ı hüsna da nuranî yöne sahip harflerden olması nedeniyle huruf-u mukattaa gibi özel bir öneme sahiptir.¹¹⁵ Bu tür bilgilere yer verilirken daha ziyade bu alanda yazılan kitapların en meşhurlarından biri olan İmam Ahmed el-Bunî'nin *Şemsü'l-maârif'il-kübra* adlı eseri kaynak olarak kullanılmıştır.¹¹⁶

C. Tefsirin Kaynakları

Müellif genellikle alıntının sonlarında, bazen de başlarında alıntıyı nerden veya kimden yaptığını belirtir. Bunları yaparken de bazen yalnızca müellifin ismini¹¹⁷, bazen eserin ismini¹¹⁸, bazen de hem müellif hem de eserini birlikte zikreder.¹¹⁹ Az da olsa "bazı ulemâ dedi ki" veya "bazı ehl-i işârât dedi ki" gibi lafızlarla alıntı yaptığı da olur.¹²⁰

Müellifimizin tefsirle ilgili en sık kullandığı kaynaklar Kâdî Beyzâvî'nin, (ö. 685/1286) *Envâru't-tenzîl* ve Cârullah Mahmud b. Ömer ez-Zemahşeri'nin (538/1144) *el-Keşşâf*'dir. Abdülmecîd Efendi *Envâru't-tenzîl*'de olduğu gibi *Keşşâf*'tan da genel olarak gramer tahlillerinde faydalanmış, lafızların ve terkiplerin beyanı, manalarındaki nükteleri istihraç ve onların tahlilinde sıkça *Envâru't-tenzîl*¹²¹ ve *Keşşâf*'a¹²² atıfta bulunmuştur. Bunlarla birlikte Nizamüddîn Hasan

¹¹⁴ Cevâhiru'l-Kur'an, vr. 54a.

¹¹⁵ Cevâhiru'l-Kur'an, vr. 48a, 48b.

¹¹⁶ Cevâhiru'l-Kur'an, vr. 39a.

¹¹⁷ Cevâhiru'l-Kur'an, vr. 19b, 20a.

¹¹⁸ Cevâhiru'l-Kur'an, vr. 20b, 21a, 22b, 23a.

¹¹⁹ Cevâhiru'l-Kur'an, vr. 10b, 49b.

¹²⁰ Cevâhiru'l-Kur'an, vr. 53b, 54b, 55a.

¹²¹ Cevâhiru'l-Kur'an, vr. 4a, 61a.

¹²² Cevâhiru'l-Kur'an, vr. 8b, 20b.

Kummî en-Nisâbüri'nin¹²³ (ö.728/1327) *Garâibu'l-Kur'ân ve reğaibu'l-furkân*¹²⁴, İmamüddin Yahya b. Kasım el-Alevî'nin¹²⁵ (Şeyh Fâzîl Yemenî) (ö. 750) *Fevaidi'l-Kur'ân*,¹²⁶ Kutbuddin eş-Şirazi'nin (Allamî) *Fethu'l-mennân fî tefsiri'l-Kur'ân*,¹²⁷ Necmeddin Dâye'nin (ö.654/1256) *Bahrü'l-hakâik ve'l-me'ânî fî tefsiri's-seb'i'l-mesânî*¹²⁸ gibi tasavvufî ağırlıklı tefsirler ve Ebû Muhammed el-Huseyn b. Mes'ud el-Begavî'nin (ö. 516/1122) *Meâlimü't-tenzîl*¹²⁹ adlı rivâyet tefsiri yoğun olarak kullanılan kaynaklar arasındadır. Müellif yukarıdaki eserler kadar sık olmasa da Necmeddin Kübrâ'nın *Tefsiru Ayni'l-hayât*¹³⁰ Fahreddin er-Râzî'nin (ö.606/1209) *Mefâtihu'l-ğayb*,¹³¹ Ebu Hafs Necmeddin Ömer Nesefî'nin (ö.537/1142) *et-Teysir fî't-tefsir*,¹³² Ebû İshak es-Salebî'nin (ö. 427/1035) *el-Keşf ve'l-beyân*,¹³³ Ebu'l-Kasım Kuşeyri'nin (ö.465/1072) *Letâifu'l-işârat*,¹³⁴ Şeyhzâde el-Kocavî'nin (951/1543)¹³⁵ *Hâşiye alâ tefsiri'l-Beydâvî*¹³⁶ adlı eserlerine de atıflarda bulunmaktadır.

Tefsirde hadis kaynağı olarak Abdüllatif b. Abdülaziz İbn Ferište İbn Melek'in¹³⁷ (ö. 801/1398) *Mebâriku'l-ezhâr fî şerhi Meşâriki'l-envâr*¹³⁸ Mahmud b. Mahmud ed-Derkizîni el-Kuraşî'nin¹³⁹ (ö.743) *Nüzûlü's-sâirîn fî ehâdîsi Seyyidi'l-murselîn*¹⁴⁰ adlı eserleri sıklıkla kullanılanların başında gelmektedir. Az da olsa *Sahîh-u Buhârî* ve *Sahîh-u Müslim*'e de atıfta bulunulur.¹⁴¹ Bunların dışında eserde kullanılan hadisler başta *Envâru't-tenzîl* ve *el-Keşşâf* olmak üzere kaynak olarak kullandığı diğer tefsirler ve mev'iza türü eserlerden aktarılmaktadır. Bunlardan başka Ebû'l-Leys es-

¹²³ Hayatı hakkında bk. Katip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1195-96; Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifîn* I, 213.

¹²⁴ *Cevâhiru'l-Kur'ân*, vr. 10b, 22b, 43b.

¹²⁵ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 562.

¹²⁶ *Cevâhiru'l-Kur'ân*, vr. 40b, 47b, 49b, 55a, 59a, 60a, 66a.

¹²⁷ *Cevâhiru'l-Kur'ân*, vr. 4b, 5a, 5b, 8b, 54b.

¹²⁸ *Cevâhiru'l-Kur'ân*, vr. 37a, 37b, 49b, 64b.

¹²⁹ *Cevâhiru'l-Kur'ân*, vr. 10a.

¹³⁰ *Cevâhiru'l-Kur'ân*, vr. 34b, 35a.

¹³¹ *Cevâhiru'l-Kur'ân*, vr. 41a.

¹³² *Cevâhiru'l-Kur'ân*, vr. 4a.

¹³³ *Cevâhiru'l-Kur'ân*, vr. 41a, 49a.

¹³⁴ *Cevâhiru'l-Kur'ân*, vr. 47a.

¹³⁵ Mecdi Efendi, *Hadâiku's-Şakâik*, s. 408-410; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, I, 334; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, II, 643; Nüveyhiz, *Mu'cemü'l-müfessirîn*, II, 637; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, XII, 32.

¹³⁶ *Cevâhiru'l-Kur'ân*, vr., 12a, 16a, 62a.

¹³⁷ Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifîn* I, 617; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, VI, 11.

¹³⁸ *Cevâhiru'l-Kur'ân*, vr. 21a, 61a, 71b, 82a, 88a, 115a.

¹³⁹ Hayatı hakkında bk. Katip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1828; Bağdatlı, *Hediyetü'l-ârifîn* II, 408.

¹⁴⁰ *Cevâhiru'l-Kur'ân*, vr. 10b, 12a, 30a, 61a.

¹⁴¹ *Cevâhiru'l-Kur'ân*, vr. 81b, 82a.

Semerkandi'nin *Tenbihü'l-gâfilin*,¹⁴² Muhyiddin İbn-i Arabi'nin *el-Fütühâtu'l-Mekkiyye*¹⁴³, Ahmed b. Ali el-Bûni'nin (ö. 622) *Mefâtihu'l-guyüb*¹⁴⁴, Kemaleddin ed-Demiri'nin *Hayvetü'l-hayevân*¹⁴⁵, *Behcetü'l-envâr*¹⁴⁶ gibi eserlerden de nakillerde bulunur.

V. Sonuç

Osmanlı'nın görkemli bir devlet haline gelmesinde vaaz ve sohbet halkaları ile toplumu ihya eden tasavvuf erbabı önemli bir role sahiptir. İlmî şahsiyeti ailesinden aldığı tasavvufi kültürün etkisi ile şekillenen Abdülmecid Efendi de bu mümtaz şahsiyetlerden biridir. Tefsir, tasavvuf, fıkıh, kelam, hadis gibi ilimlere dair ellinin üzerinde eseri çeşitli kütüphanelerde yazmalar halinde mevcuttur. O hayatını Kur'an'ın rehberliğinde şekillendirmeye çalışmış ve Kur'an'la bulduğu huzuru bütün insanların yaşaması gayesiyle daha ziyade Kur'an tefsirine yönelik eserler kaleme almıştır. Bu eserlerinde halkın en çok okuduğu sûreleri ve toplumun dünya ve ahiret saadeti için onların ruh dünyalarına hitap eden ayetlerin tefsiri üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu alanda yazmış olduğu eserlerin en hacimli olan tefsir ve Kur'an ilimlerine dair çeşitli konuları içeren *Cevâhiru'l-Kur'an* adlı eseri müellifin tefsir metodunun belirlenmesinde önemli bir yere sahiptir. Eser Kur'an'ın baştan sona tam bir tefsiri olmayıp müellifin insanların irşadı açısından istifade edeceklerini düşündüğü ayetlerin tefsirine dairdir. Dirâyet yönü azımsanmayacak ölçüde olmakla birlikte, eserde ağırlıklı olarak tasavvufi-rivâyet tefsir anlayışının hakim olduğu görülür. Kullanılan kaynaklar ve üzerinde durulan konular dikkate alınarak genel bir değerlendirme yapılacak olursa, eserin ağırlıklı olarak halkın istifadesi için yazılmış vaaz ve irşad türü bir çalışma olduğu söylenebilir. Bu ise o dönemde yazılan eserlerin genel çerçevesine büyük oranda uymaktadır.

Bibliyografya

Abdülmecid b. Şeyh Nasûh, *el-Matlabü'l-A'lâ fi şerhi Esmâ'illâhi'l-hüsnâ*, Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi, nr., 960.

_____, *Cevâhiru'l-Kur'an ve zevâhiru'l-furkân*, Süleymaniye Kütüphanesi Hacı Mahmud Efendi, nr. 230.

_____, *Tefsîru Sûreti'l-Fâtiha*, Sermet Çifter Kütüphanesi nr. 793.

¹⁴² *Cevâhiru'l-Kur'an*, vr. 34a.

¹⁴³ *Cevâhiru'l-Kur'an*, vr. 49a, 55a.

¹⁴⁴ *Cevâhiru'l-Kur'an*, vr. 39a.

¹⁴⁵ *Cevâhiru'l-Kur'an*, vr. 35a, 46a, 65b.

¹⁴⁶ *Cevâhiru'l-Kur'an*, vr. 7a, 7b, 8a.

- Ahmed b. Hanbel, el-Müsned, Kahire 1416/1995.
- Bağdatlı, İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-ârifîn esmâü'l-müellifîn ve âsâru'l-musannifîn* (nşr. Kilisli Muallim Rıfat-İbnü'lemîn Mahmut Kemal-Avni Aktuç), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1951-1955.
- Bilmen, Ömer Nasûhi, *Büyük Tefsir Tarihi-Tabakâtü'l-müfessirîn*, I-II, Bilmen Yayınevi, İstanbul 1974.
- Brockelmann, Carl, *Supplementband*, Leiden 1937.
- Buhârî, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail, *el-Câmiu's-Sahîh*, Riyad 1419/1998.
- Cerrahoğlu, İsmail, *Kur'ân Tefsirinin Doğuşu Ve Buna Hız Veren Âmiller*, Ankara 1968.
- Demir, Ziya, *XIII.-XVI. y.y. Arası Osmanlı Müfessirleri*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2006.
- Erbaş, Muammer, "Bir Osmanlı Müfessiri: Abdülmecîd b. eş-Şeyh Nasuh b. İsrail (ö. 973/1565) ve Eserleri", *D.E.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, İzmir 2006, Sayı: XXIV, s. 161-186.
- Kara, Mustafa, *Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler*, Bursa 1990.
- Kehhale, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-müellifîn: teracimu musannifi'l-kütübi'l-Arabiyye*, Dâru ihyâi't-türasi'l-Arabî, Beyrut 1957.
- Mehmed Mecdî Efendi el-Edirnevî, *Hadâiku's-Şakâik=Tercüme ve Zeyl-i Şakâik-i Numaniyye* (nşr. haz. Abdülkadir Özcan) Çağrı Yayınları, İstanbul 1989.
- Müslim, Ebu'l-Huseyn b. el-Haccâc, *Sahih-u Müslim*, Riyad 1419/1998.
- Nüveyhiz, Âdil, *Mu'cemü'l-müfessirîn min sadri'l-İslâm hatta'l-asri'l-hadır*, Beyrut 1409/1988.
- Öngören, Reşat, *Tarihte Bir Aydın Tarikatı Zeynîler*, İstanbul 2003.
- Süreyyâ, Mehmet, *Sicill-i Osmânî*, III, 362, IV, 555, İstanbul 1308.
- Taşköprüzâde, İsameddin Ahmed Efendi, *eş-Şekâiku'n-Nümâniyye fî ulemâi'd-devleti'l-Osmâniyye*, (nşr. Ahmet Suphi Fırat), İst. 1985.
- Tirmizî, Muhammed b. İsa, *el-Câmiu's-Sahîh* (nşr. Ahmet Muhammed Şâkir), Kahire 1398/1978.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*, Ankara, 1988.